

Új magyar tájszótár IV. (N—S)

Főszerkesztő: B. LŐRINCZY ÉVA. Készült a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetében. Szerkesztő: HOSSZÚ FERENC. Írta és a szerkesztésben részt vett: FIERS MÁRTA, BÁNKI JUDIT, GYENESE ILONA, ITTÉS NÓRA, KÓRÓDI BENCE, PIRITYI MÁRIA, VITÁNYI BORBÁLA. Írta továbbá: LAKATOS ERIKA, ÓNODY-SZABÓ MÁRTA és T. SOMOGYI MAGDA. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2002. 1008 lap

Az Új magyar tájszótár (ÚMTsz.) a magyar szótárírás egyik legnagyobb vállalkozása, mely a szélesebb értelemben vett huszadik századi magyar nyelvet reprezentálja. Előzményként épít a korábbi nyelvjárási szótárak eredményeire, de mind terjedelmében, mind teljességében jócskán meghaladja azt. Az első „igazi” tájszótár — Magyar Tájszótár — 1838-ban készült (szerkesztője nincs feltüntetve, de valószínűleg DÖBRENTAI GÁBOR és VÖRÖSMARTY MIHÁLY volt). Ennek legfőbb erénye, hogy közli az adatok pontos lelőhelyét, hibája viszont, hogy valójában csak két tájegység, a Dunántúl és a Székelyföld adatait tartalmazza. A második munka szintén Magyar Tájszótár címmel, 1893 és 1901 között két kötetben jelent meg SZINNYEI JÓZSEF szerkesztésében. Ez utóbbi mű fenntartás nélkül megfelel egy mai tájszótár követelményeinek is: a teljes magyar nyelvterrületről minden olyan szót tartalmaz, amely nem tagja a köznyelvnek. Nem véletlen, hogy felépítése még a legmodernebb Új magyar tájszótárnak is kiindulópontja lehetett. Az Új magyar tájszótár tartalmazza az 1890 és 1960 között nyomtatásban megjelent, valamint kéziratban levő nyelvészeti, néprajzi stb. források adatait, és természetesen tartalmazza a határon túli magyarság vonatkozó szókincsét is. Ez a forrásanyag szétszórtsága miatt korábban gyakorlatilag hozzáférhetetlen volt. A térképmellékletek jól mutatják, hogy a Kárpát-medencei magyar nyelvtérletnek szinte minden településéről gyűjtöttek adatokat. Az adatállománnyal kapcsolatban feltétlenül meg kell jegyeznünk, hogy zárt korpuszról van szó, az anyaggyűjtést 1960. december 31-én lezárták. Az ÚMTsz. nem tartalmaz terepmunkából származó élőnyelvi gyűjtéseket és a szótárírók nyelvi ismereteit sem. A szótár alapját képező gyűjtések így bizonyos mértékű földrajzi kiegyensúlyozatlanságot mutatnak, azaz a nyelvtérlet egyes részei erőteljesebben, mások kevésbé nagy számban vannak reprezentálva. A szótár anyagának gyűjtésekor közel 2400 forrást dolgoztak fel, melyek minősége jellegükből adódóan heterogén: egyes anyagok nyelvész, néprajzos szakemberektől származnak, következésképpen pontosabbak is, mások önkéntes gyűjtők munkái. Emiatt igen nagy a szerkesztők feladata, hiszen a különböző minőségű forrásanyagot kell egységesíteni, és a források közötti esetleges színvonalbeli eltéréseket gondos munkával kiegyenlíteni.

A ÚMTsz. koncepciója az 1950-es években született meg, és az adatállomány 1963-ra lényegében összeállt. A kötetek azonban hosszas előkészítés (például az első szócikk hat év előszerkesztés után, 1969-ben készült el) után jelentek meg (vö. B. LŐRINCZY ÉVA: MNyj. 37. 1999: 107). Az öt kötetesre tervezett és mintegy 120.000 címszót tartalmazó szótár első darabja 1979-ben látott napvilágot az A—D kezdőbetűs szavak anyagával. A második kötet (E—J) majdnem egy évtizedet váratott magára, csak 1988-ban jelent meg. A harmadik kötet (K—M) négyéves szünet után, 1992-ben került a könyvesboltokba. 2002-ben a negyedik, N—S-ig terjedő anyagot is kézbe vehettük. Az előzményekről és a szótár szakmai fogadtatásáról a Magyar Nyelv rendszeresen beszámolt (pl. KISS JENŐ: MNy. 1980: 427—35, B. LŐRINCZY ÉVA: MNyj. 1997: 26—302)

A tájszavak körében SZINNYEI JÓZSEF klasszikus felosztása alapján alaki, jelentésbeli és tulajdonképpeni tájszavakat különíthetünk el: az ÚMTsz. legújabb kötete mindháromnak bőséges forrása. Az alaki tájszavakban sokféle hangmegfelelést vehetünk észre. Megfigyelhetők a teljes hasonulásnak a köznyelvből hiányzó esetei (*parrag* 'parlag', *pettezselyem* 'petrezselyem', *palló* 'padló', *őzöm* 'örzöm') mellett a hangátvetés (*papics* 'pipacs') és a rövidülés (*ropant* 'roppant') stb. A mássalhangzó-torlódás feloldására többféle lehetőség kínálkozik sozelején és szó belsejében egyaránt (*esparga* ~ *ispárga* 'spárga', *seróf* ~ *soróf* 'sróf'). Népetimológiával lesz a *stafirung*-ból

staféromy. A köznyelvinél hosszabb a magánhangzó *ricsaj* 'ricsaj' adatban, nyíltabb a *rébizli* 'ribizli' és illabiálisabb a *peccent* 'pöccent' formában.

A jelentésbeli tájszók között számos tárgy, állat, növény és étel megnevezését ott találjuk. A *ruha* jelenthet terítőt, a *nyirfa* fehér lovat, az *olasztök* sütőtököt, az *olaszkolbász* fasírtot. A szótár tartalmazza a köznevesült tulajdonneveket is: *ruhagyuri* 'hanyagul öltözött férfi', *piszikázik* 'mókázik', *rozi* 'szerető' és 'cseléd lány', *piroska* (mn.) 'pirosposztag', *sántakati* 'Sirius csillag'.

A tulajdonképpeni tájszók minden előfordulását felvették a szótárba a szerkesztők: például *nagypata* 'lárva, pajor', *patkópénz* 'borraló', *rizánca* 'metélt tésztával készült leves'. A szótárban állandósult szókapcsolatok, frazeológiai egységek is helyet kaptak. A *nagypénteken esküdtek* kifejezés azt jelenti, hogy a felek vadházasságban élnek. Nem törvényes házasságot jelent a *rókahit* és a *bagolyhit* is. Célszerűnek látszik ez az együttélési forma, mert az *Ahány sógor, annyi nyárs*. közmondás (a *sógor* alatt) éppen azt fejezi ki, hogy a rokonok, sógorok gyakran ellenségei az embernek.

Egyetlen szónak is rengeteg, az átlagos nyelvérzék számára egymástól többé-kevésbé független jelentése lehet. Igen bonyolult a *rózsa* (11 jelentés), a *nyomás* (7) és a *rakott* melléknév (8) jelentésszerkezete. Alaki és jelentésbeli (9) variációkat tekintve is gazdag a *saroglya*.

Tanulságos lehet az azonos előtagú összetételek vizsgálata. A *nyak* testrésznévvel 11 szó kezdődik (pl. *nyakabroncs*, *nyakalja*, *nyakolaj*, *nyakruha*) a *rózsá*-val 25 (*rózsaméz*, *rózsafánk*, *rózsabarack*, *rózsagyökér*, *rózsanyilasztás* stb.), a *ruhá*-val 28 (*ruharadó* 'ruháját nem kímélő személy', *ruhaszársztó* 'hajnalcsillag', *ruhajegy* 'ruhaneműn monogramként használt, himzett tulajdonjegy'). A leggazdagabb talán az *ördög* 86 és a *nád* 140 utótaggal. Oldalakon át sorakoznak az *össze* előtagú szavak is (267–304).

Hasznos lehet egyes szemantikai csoportok vizsgálata is. Talán meglepő, hogy ma használatos *roma* forma nem szerepel a szótárban, a cigány etnikumra a *rupa*, *rupi* és a *rom* formát találjuk. Az *oláh* melléknévként és népnévként is előfordul, a szócikket szóláshasonlatok zárják (*Értetlen, mint az oláh.*; *Nyikorog, mint az oláh szekere.*). Számos *oláh* előtagú összetételünk is van (*oláhtál*, *oláhnés*, *oláhvirág* stb.). Az *olasz* nemcsak népnévként, hanem 'káposzta' jelentésben is él, és összetételekben is szerepel. A *ruszka* egyrészt orosz disznófajtát, másrészt rutén nőt jelöl. Az *orosz* melléknév görög katolikus vallású személyt vagy papot jelent.

A szótárban rengeteg színnév található. Lovakra használható az *özpej* és az *özbarna*, de a deres árnyalatait is megkülönböztetik: *rozsdásderes*, *sárgaderes* és *sárgásvasderes* formában. A sötétebb szőrü szarvasmarha lehet *pirostarka*, *rózsaszőrű* vagy *pirókos*, a világos színű pedig *rőke* vagy *sárgasordas*. A *rozsdás* galamb fekete és kék színű galamb párosodásából való, a *pirkadt* a kivörösödött szemű madár jelzője.

A tájszótár több száz elemet tartalmaz a földrajzi köznevek köréből is. Ezek a szavak nyelvünknek viszonylag jól körülhatárolható csoportját képezik: földrajzi objektumok megjelölésére használt közszók. A földrajzi köznevek a hétköznapi szókincsnek is szerves részét alkotják. A mindennapi kommunikáció során is gyakran használjuk őket, hiszen beszélhetünk hegyről, tóról vagy patakról, amit például egy kiránduláson láttunk, vagy éppen utcákról, terekről, ahol nap mint nap megfordulunk. A tájszótár igen értékes forrás a helynévkutatók számára is, hiszen segítségével helynévetimológiák tisztázhatók. Értékes forrás továbbá azért is, mert az országos helynévgyűjtő mozgalom az ÚMTsz. anyagának lezárása után indult el. Ennek a gyűjtésnek az eredményeként megjelent számos megyei és járási helynévgyűjtemény, melyeknek nagy része tartalmazza a terület földrajziköznév-anyagát is. Az 1960-as évek előtti időszakról ilyen jellegű munkák nincsenek, így sokszor az ÚMTsz. az egyetlen forrásunk.

Számos földrajzi köznév csak a nyelvterület bizonyos részén él, vagy épp nyelvjárás-specifikus. Az ország nagy részén ismerős *nádlás* mellett más szót használnak a 'náddal benőtt terület, nádas' jelölésére a Csallóközben (*nádderek*) és a Nagykunságban (*nádderdő*). A szótárban jó néhány 'legető' jelentésű szót találunk: *nyomás*, *páskom*, *pást*, *rétség*, *sík*. Gyimesben használják a *rege-lő*-t, valamint *nyaraló* és *nyároló* formát, melyek a jóság által tavasztól ősziig használt területet je-

lentik. Országsszerte megkülönböztetik az egyes állatok számára elkerített területeket, hiszen különböző minőségű földet igényelnek. A juhok használják a *nyájjárást*, az ökrök az *ökrőföldet* és az *ökrőjárást*. Az 'apaállatok számára elkerített hely a legelőn' a *rajesúrnyakert*. A 'süppedékes, mocharas hely, vizenyős kaszáló, legelő' általános elnevezése a *semlyék*.

A földrajzi köznevek jelentős csoportját alkotják a vízrajzi köznevek. Nagyobb vízfolyást jelöl a *nagyvíz* és a *patakfolyó*, 'kisebb vízfolyás' jelentésű a *patakcsa* és a *patakcsó*. A Balaton-felvidék jellegzetes szava erre a jelenségre a *séd*, a badacsonyi területé a *sió*. Az *omboly* búvópatakot jelent. A nyelvhasználók megkülönböztetik a kutakat is egymástól. Az *ókút* régi, kiszáradt kút. A gémeskút megnevezése lehet *ostoroskút* és *sudaraskút* is. A *rováskút* 'deszkával bélelt kút', a *sövénykút* 'vesszőfonattal bélelt kút', az *orsókút* viszont 'olyan kút, amelynek belső oldalát semmilyen anyaggal nem bélelték ki; földkút, veremszájú kút'. A *sírkút* 'kútként használt, téglalap alapú gödör, amelynek vizét a nagyobb jószág csoportos itatására, vályogkészítésre, öntözésre stb. használják; gödörkút, grádicsos kút'.

Az ÚMTsz. használhatóságát megnehezíti, hogy elektronikus formában egyelőre nem érhető el. (A szótár anyagának számítógépes adatbázissá alakításának lehetőségeiről BÁNKI JUDIT számolt be a B. Lőrinczy-émlékkönyvben: (129—32). Az ÚMTsz. elektronikus változatában könnyebbé válna — többek között — az azonos kutatópontokról származó adatok összegyűjtése, a hangkapcsolatok vagy éppen a nyelvjárásspecifikus hangok keresése és a szemantikai összefüggések megtalálása. Szerencsés lenne, ha a jelentések sem az adatok után, hanem előtt következnének, ami szintén a felhasználók munkáját és a szótár használatát könnyítené. Ezáltal a szótár még jobban elérhetné célját: a szakmán túl a nagyközönség és a diákok tájékoztatását. Gondoljunk arra, hogy például a Toldi ismert sora („*ösztövért kútágas hórihorgas gémmel*”) egy mai iskolásnak semmit nem mond, minden szavát meg kell keresnie az ÚMTsz. vastkos kötetében. Korszerű adathordozón néhány másodperc alatt meg lehet találni mindegyik szónak a jelentését, legyen az az első vagy a negyedik kötetben.

Az Új magyar tájszótár anyagának Sz—Zs-ig terjedő részén jelenleg is dolgoznak a szakemberek. Az ötödik, befejező kötet várhatóan 2005-ben jelenik meg. Ehhez kívánunk kitartó munkát HOSSZÚ FERENC szerkesztőnek, a szócikkíróknak és -szerkesztőknek!

NEMES MAGDOLNA